

ПРИЧИНИ Й УМОВИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ТІНІЗАЦІЮ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Якщо звернутися до Держкомстату із запитанням про масштаби тіньової економіки, статистики відповідуть, що розрахунки здійснюються, але конкретної цифри назвати неможливо. Сутність тіньової економіки й полягає в її «непомітності». Держкомстат почав освоювати методи її обліку 1993 р., після затвердження ООН нової версії національних рахунків.

Тіньова економіка існує практично в усіх країнах, проте її масштаби різні. Так, за даними відомого економіста Джеффри Д. Сакса, у Франції, Німеччині, Японії, Норвегії, Швейцарії та Великобританії прибутки в неформальній економіці складають від 0 до 10% ВВП; у Бельгії, Канаді, Італії та США — від 10 до 20% ВВП; у Перу — 40%, в Індії — 50% ВВП. Якщо для першої групи країн проблема тіньової економіки майже практично не є актуальною, то в інших вона соціально значима [1].

Зміна суспільних формацій, технологічні революції не ліквідували тіньову економіку, а лише змінювали її форми й масштаби. Жодній владі не вдавалося викоринити її цілком. Дотепер не розроблені достовірні методи її виміру, хоч певні оцінки здійснюються. Так, за даними Єврокомісії, на півдні Європи частка тіньової економіки до ВВП найбільша у Греції — 29–35% і 20–26% — в Італії, а на півночі, у Скандинавії, мізерно мала: 2–4% — у Фінляндії, 3–6% — у Швеції та Данії. В Італії чорний ринок робочої сили є найважливішим чинником соціальної стабільності й навіть однією з умов економічного зростання. Відповідно до доповіді, опублікованої центром соціологічних досліджень Censis, приблизно п'ята частина робочого персоналу (близько 5 млн чоловік) цілком уникає контролю державних податкових органів. З 12 тис. підприємств, перевірених 1998 р. італійською податковою поліцією, 75% були змушені сплатити значні штрафи за створення нелегальних робочих місць і несплату податків. Генеральний директор Censis Джузеппе Рома вважає, що італійська економіка, «не створюючи нових робочих місць, перейшла у фазу зростання, заснованого на тіньовій економіці» [2].

Особливо гострою вона є для постсоціалістичних країн, що знаходяться на території колишнього Радянського Союзу: у Росії масштаби тіньової економіки досягають 40–46% ВВП, і з тіньовою економікою так чи інакше пов'язані приблизно 58–60 млн чол.; в Україні, за різними джерелами, обсяги тіньової економіки складають від 42–47 до 70% ВВП і вище. На одну гривню, що обслуговує офіційну економіку, припадає одна тіньова гривня й мінімум три тіньових долари. До 50% фінансового капіталу в Україні має тіньове походження, а неофіційний внутрішній валютний оборот складає близько 10 млрд дол. США [3].

Такий розмах тіньових операцій веде до того, що фактично функціонує нова

господарська система, в якій стійко відтворюється сукупність висококриміналізованих соціально-економічних відносин.

Як ми бачимо, згідно зі світовою практикою, у разі, коли обсяг тіньової економіки досягає понад 30% від валового внутрішнього продукту, настає критична межа, перевищення якої свідчить про створення у країні відтворювальної системи тіньових економічних відносин. Згідно з цим критерієм, *економіка України є надзвичайно тінізованою*.

Економіка України, що належить до економік перехідного періоду, має такі масштаби поширення тіньової діяльності, які стають загрозою для національної безпеки. Відповідно до досліджень, які було здійснено українськими та іноземними фахівцями в галузі аналізу тіньової економіки України, починаючи з 1990 р., частка тіньового сектора постійно зростає. За різними оцінками, обсяги тіньового сектора економіки в Україні наближаються до обсягів офіційного.

На думку професора А. Турчинова, тотальної тінізації економіки Україна досягла вже 1995 р., їй властиві такі основні ознаки: аномальне посилення податкового тягаря, масове приховання прибутків від оподаткування; проникнення тіньових економічних відносин у всі сфери економічної діяльності; стирання грані між тіньовою й офіційною економіками внаслідок того, що тіньова економіка стає необхідним елементом для функціонування суб'єктів економічної діяльності в рамках офіційної економіки; руйнація основних елементів офіційної економіки; пріоритет неформальних відносин і вузькогрупових інтересів над вимогою закону в державних структурах; використання функцій держапарату в конкурентній боротьбі тіньових капіталів; криміналізація і структуралізація тіньової економічної діяльності, наростання в ній монополістичних тенденцій; створення адміністративно-економічних груп, що об'єднують у рамках досягнення спільних інтересів державних чиновників, підприємців, представників криміналітету; соціальна реабілітація тіньової економічної діяльності, зростання соціальної напруженості, наростання в державі тоталітарних тенденцій і т. д. [4].

На додаток до сказаного необхідно відзначити, що існують і інші параметри «пульсації» українських тіньових механізмів: котирування грошових сурогатів відразу ж після випуску різко знижені щодо номіналу (нерідко на 50–70 пунктів), залишаючи «чорні діри» для схованих фінансових комбінацій: наприклад, схема, за якою платнику податків, який має ліквідну продукцію й відповідно грошовий виторг (лікєро-горілчані підприємства), пропонується закрити його зобов'язання перед бюджетом за 50%; за офіційними даними, як мінімум 25% прибутків населення одержує у схованій формі; широкі можливості лобіювання кланових інтересів, загострення кланових суперечок за перерозподіл сфер впливу; міждержавна інтеграція суб'єктів тіньової економічної діяльності, що ускладнює умови боротьби з нею; зрощення тіньових структур з державними органами різних рівнів; високий рівень професійності тіньових структур (використання високодосвідчених економістів, юристів, менеджерів, аналітиків і радників).

Все це дозволяє розробляти оригінальні, завуальовані схеми здійснення тіньових операцій, що робить їх недосяжними для контролюючих органів.

Відбувається *інституціоналізація тіньової економіки* за допомогою її перетворення на один із основних елементів суспільної системи, що непохитно відтворюється. Особливість цього процесу полягає в тому, що він має двоїстий вигляд: є чітко позначені види тіньової діяльності, а є такі, що найтіснішим способом переплелися із видами діяльності офіційної економіки, й їх дуже важко виділити в абсолютному виді.

Соціальне значення тіньової економіки також подвійно. З одного боку, вона сприяє перерозподілу прибутків на користь економічних кланів, що формуються, об'єднуючих корумпованих держчиновників різних рівнів управління, господарських керівників і кримінальні елементи; певною мірою збільшує рівень прибутків простих робітників, пов'язаних із тіньовою діяльністю, деякою мірою знижує рівень безробіття, тому що створює і зберігає нові робочі місця, сприяє не зниженню, а в окремих випадках і підвищенню кваліфікації. З іншого боку, обумовлює різке зубожіння основної маси населення, створює ситуацію, коли держава не може в необхідному обсязі здійснювати соціальні виплати, а також своєчасно виплачувати заробітну плату робітникам бюджетної сфери. Водночас унаслідок ненаповнення місцевих бюджетів багато соціально-культурних питань територій практично не вирішуються, що негативно позначається на соціально-економічному становищі країни в цілому.

Але економічне значення тіньової економіки, напевно, полягає також і в тому, що сьогодні вона є реальною, причому дуже ефективною альтернативою офіційній економіці. Вона працює за законами товарного обміну, у ній існує ефективний механізм стимулювання, розподілу й інвестування, чого, на жаль, немає у сфері офіційної економіки.

В умовах розвитку кризових явищ у соціально-економічній сфері України тіньова економіка є своєрідним економічним стабілізатором. Вона характеризується більшою гнучкістю та динамічністю, ніж легальна економіка, має здатність швидко заповнювати ніші, що виникають в економічному просторі, та створювати додаткові робочі місця, підтримуючи доходи громадян і підприємств під час економічної кризи.

Участь у тіньовій економічній діяльності для значної частини населення стала засобом самовиживання, що дозволило уникнути соціальних потрясінь у суспільстві в умовах руйнівної економічної кризи.

Дуже цікаві щодо цього результати соціологічного дослідження, здійсненого фахівцями фонду соціально-економічних досліджень «Перспективні технології». Відповідаючи на запитання про приховування капіталу у сфері «тіньової економіки», практично 100% опитаних підприємців відповіли на нього ствердно. При цьому понад третини опитуваних підтвердили, що ведуть у «тінь» понад 50% свого капіталу. Західні дослідники звичайно виділяють такі чинники, що визначають масштаби й динаміку тіньової економіки: 1) вага оподаткування; 2) розміри одержаного прибутку; 3) тривалість робочого часу; 4) масштаби безробіття; 5) роль державного сектора [5].

Багато західних фахівців вважають основною, а то й єдиною причиною розвитку тіньової економіки податковий тиск. Чинник, здається, не єдиний, але

дуже істотний: у десятці лідерів тіньової економіки лише США мали рівень оподаткування нижче 33%, і тільки три країни з більш високим рівнем (Англія, Франція, Австрія) в десятку не потрапили. Тридцять три відсотки ВВП — цей рівень податків і соціальних відрахувань можна вважати критичним в аспекті провокування зростання тіньової економіки [6].

Отже, поширеність тіньової діяльності вирішальною мірою залежить від загального стану економіки, рівня життя населення й вихідних від держави обмежень.

Даного висновку дійшли на підставі вивчення економіки розвинених країн, але він ще більш справедливий для країн, що розвиваються. Відомий перуанський економіст і громадський діяч Ернандо де Сото на основі аналізу економіки своєї країни дійшов висновку, що тіньова економіка є реакцією громадян на систему, яка ставить їх у становище своєрідних жертв правового свавілля [7].

Що ж стосується нашої країни, все зазначає, що визначальну роль у різкому зростанні масштабів тіньової економіки в Україні відіграли явні прорахунки й помилки у здійсненні економічних реформ.

Непослідовність здійснення реформ, нерегульованість законодавчої бази ринкових механізмів функціонування економіки, нерозвиненість ринкових інституцій створили сприятливе середовище для поширення тіньового сектора.

Головними причинами розвитку тіньової економіки в Україні є:

- недосконала податкова система, нестабільність податкових законів, високе й нерівномірне податкове навантаження;
- незбалансованість законодавчої системи, яка надмірно регламентує економічну діяльність, існування в законодавчих документах недоцільних правових норм і обмежень щодо розвитку підприємницької діяльності;
- низький рівень податкової дисципліни через малу ймовірність викриття фактів ухилення від оподаткування та відповідальності за такі порушення;
- низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки, *високий рівень корупції в органах державної влади*, низький рівень довіри до дій Кабінету Міністрів України;
- правова незахищеність суб'єктів економічної діяльності від зловживань і вимагань з боку корумпованих чиновників;
- недовіра механізму майнової відповідальності підприємств;
- закритий характер здійснення приватизації (економічно перспективних об'єктів), невиконання принципів конкурентності й доступності приватизації для легальних капіталів, у тому числі й іноземних [8].

Саме вони призвели до формування механізму, що дестимулює, легальної економічної діяльності й дестабілізації матеріального становища основної маси населення.

Матеріальне становище основної маси населення в Україні складається зовсім не згідно із правилами ринкового господарювання. У наявності різке зниження навіть колишнього невисокого рівня життя.

За останні 10 років середній рівень доходів населення знизився приблизно в 4 рази. А втрати доходів населення України за період з 1991 по 1999 рр., за

оцінками професора, доктора економічних наук В. І. Осипова (м. Одеса), склали понад 2 трильйони дол. США [9]. Також під час опиту населення України, який провів Інститут соціології НАНУ ще 1998 р., на запитання «До якої групи людей за рівнем матеріальної забезпеченості ви вважаєте належним себе?» 68% опитуваних відповіли: «До незаможних» [10].

Лібералізація цін звела до нуля заощадження основної маси населення. Питання про бідність — це й питання про мінімальну заробітну плату, що втратила за роки реформ роль найважливішої соціальної гарантії. Додайте до цього постійні затримки по виплаті зарплат, пенсій, соціальної допомоги.

Масове явище взаємних неплатежів є консенсом для ринкової економіки, й для вирішення цієї проблеми потрібні, звичайно, екстрені заходи правового й адміністративного характеру (про що останнім часом наполегливо говорять вищі посадові особи). Адже сама держава вдається до неплатежів як до способу придушення інфляції. І в більшості підприємств просто немає коштів для виплати заробітної плати і здійснення інших розрахунків, у тому числі через несплату державою своїх замовлень.

З цього випливає, що, по-перше, держава раз і назавжди має припинити такий спосіб боротьби з інфляцією, як затримка своїх виплат. По-друге, проблема неплатежів не вирішатиметься доти, поки політика придушення вітчизняного виробництва не заміниться політикою його стимулювання.

Співвідношення чинників розширеного відтворення тіньового сектора української економіки дозволяє говорити про наявність у країні одного потужного фінансового або пов'язаного з природними багатствами джерела валютних надходжень; про формування вузької верстви надбагатої еліти, яка служить опорою владі й зростає з нею, з осіб, які мають доступ до зазначеного джерела; про насильницьке тримання основної маси населення у стані невеликої заможності. Внаслідок цих причин і виявляється особлива соціальна роль тіньової економіки.

Література

1. Экономическая безопасность. Производство. Финансы. Банки. — М., 1998. — С. 489–491.
2. Эксперт. — 1999. — 15 февр. — С. 6.
3. Человек и закон. — 2001. — № 3–4. — С. 42.
4. Турчинов А. Теневая опухоль государственного бюджета // Голос Украины. — 1998. — 12 септ. — С. 3.
5. Исправников В. О., Куликов В. В. Теневая экономика в России: иной путь и третья сила. — М., 1997. — С. 54–102.
6. Шестаков А. В. Теневая экономика. — М., 2000. — С. 18–19.
7. Сото Э., де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. — М., 1995. — С. 48.
8. Білоус В. Т., Попович В. М. Про державну програму детіпізації економіки України. — Ірпінь, 2000. — С. 34–35.
9. День. — 2002. — 20 лют.
10. Папіна Н. В., Головаха Є. І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.) / НАН України, Ін-т соціології. — К., 1998. — 151 с.